

۱۴۵ | بررسی تطبیقی مولفه‌های اعجاز محتوایی...
لطفعلی عبداللہی و اشان، مجید معارف، سید محمد علی ایازی
علمی-پژوهشی
فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال نوزدهم، شماره ۷۶ «ویژہ پژوهش‌های حدیثی»، پاییز ۱۴۰۱، ص ۱۴۵-۱۵۹

بررسی تطبیقی مولفه‌های اعجاز محتوایی با تاکید بر نگاه مفسران شیعه و سنی

لطفعلی عبداللہی و اشان^۱، مجید معارف^۲، سید محمد علی ایازی^۳

چکیده

یکی از وجوه اعجاز که مفسران قرآنی را به تدبر و داشته اعجاز محتوایی است؛ این نوع از اعجاز با مفاهیم درونی قرآن ارتباط دارد و اگر چه می‌توان مولفه‌های گوناگونی را برای آن برشمرد، اما مولفه‌های مورد اتفاق فریقین را می‌توان اختلاف ناپذیری، اخبار از غیب، بواطن قرآن، اعجاز علمی و جامعیت قرآن دانست که شامل محورهای نظیر قانونگذاری، هدایتی، حقوقی، مسائل اخلاقی و... می‌شود و آنچه از تطبیق استنتاج می‌گردد معین آنست که توجه به این نوع اعجاز در طی قرون مختلف با شدت و ضعف‌هایی روبرو بوده که در سیر زمانی مختلف هر یک از فریقین توجه و عنایت ویژه بدان داشته‌اند و اختلافات مبنایی در طرح مساله، باورها و روش طرح با یکدیگر دارند برای مثال در مورد بطون قرآن کریم با وجود قبول و مسلم دانستن این مولفه در نقل اهل سنت با اندک اغماض از پیامبر ﷺ یا صحابه بحثی مطرح نمی‌شود در حالی که شیعه بدان عنایت و اهتمام ویژه داشته است یا در مبنا تشیع برخلاف اهل سنت بر این باور است تنها مرجع حقیقی برای دفع شبهات معصومان می‌باشند و آنها عالم به قرآن هستند. بنابراین این نوشتار می‌کوشد با رویکردی توصیفی-تحلیلی مولفه‌های اعجاز محتوایی را از منظر مفسران شیعه و سنی مورد بررسی قرار دهد.

کلیدواژه‌ها: اعجاز، شیعه، اهل سنت، محتوی، اختلاف ناپذیری، قرآن کریم.

۱. دانش آموخته دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی تهران، ایران، abdollahiali42@yahoo.com
۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات دانشگاه تهران، ایران، نویسنده مسئول، maaref@ut.ac.ir
۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی تهران، ایران، ayazi.1333@gmail.com

۱. مقدمه و بیان مسئله

اعجاز محتوایی به عنوان یکی از وجوه مهم اعجاز قرآن مورد توجه برخی از دانشمندان قرار گرفته است و بررسی این نوع اعجاز و مولفه های آن از مباحث مهم میان دانشمندان است که اهمیت تبیین آن برای رفع اختلاف میان مفسران نمایان است. از آنجایی که در سیر اعصار برخی از ایرادات وارد بر قرآن کریم مرتبط با محتوا بوده، اتفاقاً عده ای از مفسران سعی نموده اند با ارائه نظریات در خصوص محتوای قرآن، اعجاز آن را در این باره به ثبت برسانند. بنابراین عنوان این مقاله بررسی تطبیقی دیدگاههای مفسران شیعه و سنی درباره اعجاز محتوایی است که با تحقیق در آرای مفسران قدیم تا امروز، کوشش شده به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

- ۱- اعجاز محتوایی چیست؟ و مهم ترین مولفه های اعجاز محتوایی نزد فریقین کدام است؟
- ۲- سیر تطور پرداختن به مبحث اعجاز محتوایی نزد مفسران شیعه و سنی چگونه است؟
- ۳- نقاط اشتراک و افتراق مبحث اعجاز محتوایی میان مفسران فریقین چیست؟

۲. پیشینه تحقیق

در زمینه بررسی بررسی تطبیقی مولفه های اعجاز محتوایی با تاکید بر نگاه مفسران شیعه و سنی، می توان گفت با وجود اهمیت فراوان اعجاز محتوایی و وجود شبهاتی که در حال حاضر در زمینه محتوای قرآن مطرح است، در هیچ کتاب یا مجله های به طور کامل و ویژه مورد پژوهش قرار نگرفته است. البته با جستجو در مقالات به مطالبی که غیر مستقیم به اعجاز محتوایی مرتبط است برمی خوریم؛ نگارنده به مطلبی که مشخصاً به اعجاز محتوایی پرداخته باشد دست نیافت. هرچند، با جستجو در آثار اندیشمندان به مطالبی از این قرار وجود دارد.

نام محقق	عنوان تحقیق	محل نشر و سال چاپ	یافته‌ها و نتایج تحقیق
۱ عبدالکریم بهجت پور و حامد معرفت	تأملی بر اعجاز تشریعی قرآن	دو فصلنامه تخصصی قرآن و علم در تیرماه ۹۱	محقق ضمن تبیین مفهوم شناسی اعجاز به تشریح فرازهایی از اعجاز که مرتبط با ابعاد اعجاز تشریعی قرآن است می‌پردازد.
۲ عباس مصلائی پور یزدی و سجاد محمدی	مقدمه‌ای در اعجاز معنوی قرآن	مجله مطالعات قرآن و حدیث در زمستان ۸۹	محقق ضمن برشمردن انواع اعجاز و بیان مفاهیم ضروری که شناخت آن به تفاوت کرامت و معجزه بر می‌گردد به صورت کلی گویی اشاراتی جزئی به نوع خاص اعجاز معنوی قرآن داشته و نگاه تطبیقی ندارد.
۳ رضایی اصفهانی، محمد علی؛ احمدی فر، مصطفی	اعجاز روانشناسی قرآن در گستره اجتماع	مجله قرآن و علم بهار و تابستان ۱۳۹۰ - شماره ۸	محقق ضمن برشماری ابعاد شناختی انسان و کارکرد ناگزیر زندگی اجتماعی؛ سعی در معرفی نوع جدید معرفت شناسی از اعجاز روانشناسی قرآن دارد تا از پی آن کلید واژه‌هایی برای برون رفت مشکلات انسان‌ها از نگاه قرآن کریم معرفی نماید.
۴ حسینی کوهساری، سید مفید؛	اعجاز اقتصادی قرآن کریم	مجله : قرآن و علم بهار و تابستان ۱۳۹۰ - شماره ۸	در این مقاله مقاله محقق سعی دارد راهکار برون رفت از مشکلات به ویژه بعد اقتصادی را از نگاه قرآن کریم نشان دهد و از این حیث اعجاز اقتصادی قرآن کریم را واکاوی نماید.
۵ مودب، سید رضا؛	تأملی در آفاق اعجاز قرآن	مجله : قبسات پاییز ۱۳۸۲ - شماره ۲۹	در این مقاله ابعاد متفاوت اعجاز قرآن کریم از گذشته تا کنون مورد کنکاش قرار داده و سعی نموده پاسخ به شبهات پیرامون هر بعد از اعجاز را به صورت گذرا پاسخ دهد.
۶ بهرامی فرد غلامرضا، فرجی یوسف	نقد و بررسی اعجاز محتوایی قرآن	همایش ملی اعجاز قرآن کریم - ۱۳۹۵	محقق در این کار ارزشمند، اعجاز محتوایی را تشریح و پاسخ به منتقدین این نوع اعجاز را با نگاه تحلیلی و موردی باز نشر می‌دهد.

اما جدیدترین مقاله ای که به این موضوع پرداخته از حمیده حائری پور با نام اعجاز معنوی قرآن از دیدگاه صدرالمتالهین در سومین همایش ملی اعجاز قرآن در اردیبهشت ۹۵ است. نویسندگان در این مقاله صرفاً به تشریح اعجاز معنوی قرآن از دید یک دانشمند و «هائری مارتین» پرداخته است؛ اگرچه برخی از کتب^۱ ارتباطی با پژوهش حاضر دارند، اما آنچه در این تحقیق مورد واکاوی قرار گرفته است، بسیار متفاوت از مقالات قبلی می باشد. یعنی نگارنده در جستجوی سیر اعجاز محتوایی از منظر مفسران متقدم تا معاصر است که تلاش شده به تطبیق دیدگاه های صاحب نظران قرآنی و مقایسه آن ها با یکدیگر پردازد و از خلاء آن مولفه های اعجاز محتوایی تبیین گردد و در نهایت به هدف خود که اثبات قدسیت این کتاب الهی است نائل آید که از این حیث بدیع و نوآور هست.

۳. مفهوم شناسی

اعجاز از دید لغویون از ریشه (ع ج ز) و به دو معنای ناتوانی و کناره یک چیز آمده است. (ابن فارس، بی تا، ج ۴، ص ۲۳۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ص ۵۴۷). برخی از مفسران معتقدند انسان موجودی عاجز است، زیرا پایان کار او واماندگی و ناتوانی است. (رک: طبرسی، بی تا، ج ۵، ص ۲۷۸). بنابراین اعجاز در لغت به معنای ایجاد ضعف در طرف مقابل است و معجزه آن عملی است که دیگران قادر به انجام آن نیستند؛ در بررسی دیدگاه مفسران، معجزه امری خارق العاده است که همانند سحر و جادو باطل کننده عقل نیست. (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۷۲، سیوطی، [بی تا]، ج ۴، ص ۳). از این جهت معنای اصطلاحی اعجاز از دید برخی (رک: قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۶۳؛ جعفری، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۲۹۴) ضعف و ناتوانی انسان از آوردن مثل قرآن بیان شده است. اعجاز محتوایی، مرتبط با مفاهیم درونی قرآن است و مشتمل بر محورهای مختلف چون: هدایت بشر، وضع قوانین، اخبار از غیب، اعجاز علمی، اختلاف ناپذیری قرآن، تبشیر و تنذیر، قوانین جنگی و دفاعی، مشخص نمودن حقوق عامه بشر و مسائل اخلاقی است. (رک: کمالی دزفولی، ۱۳۹۲، ص ۵۹۴).

۱. نک: معارف و شریعتی نیاسر، ارتباط نهج البلاغه با قرآن، ص ۶۱-۵۵. و نیز نک: خویی، البیان، ص ۸۶-۸۵، معرفت، علوم قرآنی ص ۲۶۸-۲۶۶.

۴. بررسی تطبیقی اعجاز محتوایی در نگاه مفسران فریقین

در اصل وجود مسئله اعجاز قرآن اختلافی بین مفسران نیست. اما آنچه مورد اختلاف است انواع اعجاز است که برخی از علما آن را بیرونی (رک: سید مرتضی، ۱۳۸۲، ص ۹۳) و برخی دیگر آن را درونی دانسته‌اند. (رک: زرقانی، ۱۳۸۵، ص ۹۵، رضایی اصفهانی، ۱۳۸۱، ص ۷۲). مفسران مولفه‌های گوناگونی را برای اعجاز محتوایی برشمرده‌اند که می‌توان به اخبار از غیب، اختلاف ناپذیری، قانونگذاری، اعجاز علمی، بطون قرآن، مسائل تربیتی، جامعیت قرآن، اخلاق و معارف اشاره کرد و از آنجا که بنای این پژوهش، تفسیر تطبیقی این مولفه‌ها در نگاه اهل سنت و شیعه است، به صورت موردی برجسته‌ترین این مولفه‌ها که مورد اتفاق فریقین است را گزینش کرده و مورد واکاوی قرار می‌دهد.

۴-۱. بررسی تطبیقی مولفه‌های اعجاز محتوایی با تاکید بر نگاه شیعه

در اینجا جهت تبیین بحث برخی از برجسته‌ترین مولفه‌های اعجاز محتوایی مورد اتفاق اندیشمندان شیعه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۱-۱. اختلاف ناپذیری

عده‌ای از مفسران سعی نموده‌اند، استواری مطالب قرآن را به عنوان یکی از مولفه‌های اعجاز محتوایی مطرح نمایند، مفسرانی چون (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۱۹۱؛ جوادی آملی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۴۰، مکارم شیرازی، ج ۲، ص ۴۳۲) مطالبی دارند و دیدگاه برخی از مفسران این است که یکی از وجوه اعجاز قرآن استواری مطالب آن است که دارای دو ویژگی حقانیت و خدشه ناپذیری است و علتش این است که مطالب آورده شده از سوی قرآن خارج از توان بشریت می‌باشد. (رک: خویی، ۱۴۰۱، ص ۸۰). از دید برخی دیگر از مفسران اعجاز قرآن برای این است که معانی والایی که از طرف خداوند اراده شده است به عنوان استوارترین عبارات نیز نامبردار شده است. (رک: طالقانی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۹۰). برخی نیز معتقدند: قرآن مجید مباحث علمی در قالب موضوعاتی گوناگون چون اخلاق، سیاست، اجتماع و... دارد و با اینکه به بهترین شیوه در این عرصه وارد شده است، اما هیچ لغزشی در این باره از طرف دانشمندان متوجه قرآن نشده است. (رک: بلاغی، ۱۴۲۰،

ج ۱، ص ۱۴). بنابراین باتوجه به اینکه قرآن کریم در موضوعات متنوع و در شرایط گوناگون و در طی سالهای متمادی نازل شده، اما هیچ اختلافی در آن دیده نمی شود و این نشئت گرفته از اعجاز آن است.

۴-۱-۲. اخبار از غیب

این وجه از اعجاز در دوره متقدمان، در آثار علمایی چون شیخ طوسی و طبرسی دیده می شود. (طوسی، ۱۴۰۰، ص ۱۷۲، طبرسی، [بی تا]، ج ۸، ص ۷۲۱). طبرسی در شمارش وجوه اعجاز قرآن اکتفا به نظم و فصاحت آن نمی کند، بلکه اخبار از غیب را نیز از وجوه اعجاز قرآن قلمداد می کند. (رک: طبرسی، [بی تا]، ج ۱، ص ۲۶ و ۱۲۶ و ج ۶، ص ۱۱۰). در دوران معاصر عده ای فزونتری از مفسران (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۶۰، طالقانی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۹۰، مکارم شیرازی، ج ۱، ص ۱۳۱) به ایراد سخن پرداخته اند؛ در سیراین بحث، برخی معتقدند: در دوران جاهلی، وجود اخبار غیبی در قرآن مورد اتفاق اعراب نبود، اما گذشت روزگار بر صداقت آن اخبار صحه گذاشت. (رک: بلاغی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۱۶).

۴-۱-۳. بواطن قرآن

بعضی باطن هرآیه را عمل نمودن (رک: طوسی، [بی تا]، ج ۱، ص ۹). از دید برخی دیگر، باطن قرآن فهمی است از الله برای دانستن منظور او. (صافی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۲۸؛ قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۵). بعضی دیگر معتقدند یکی از حکمت های وجود معانی باطنی قرآن، عدم ایستایی آن در طی زمان است. (رک: عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۸۶). از دید برخی قرآن بر هفت حرف نازل شده است. هیچ حرفی از آن نیست، مگر اینکه دارای ظاهر و باطنی است و علم ظاهر و باطن نزد علی بن ابی طالب است. (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۰). برخی معتقدند هرگز اختلافی بین بواطن قرآن وجود ندارد؛ زیرا مراتب درونی آن مانند مظاهر بیرونی اش سخن خداست و اگر از نزد غیر خدا نازل می شد حتما باهم اختلاف داشت؛ بنابراین تمام مطالب قرآن از جهات گوناگون هماهنگ بایکدیگر است. (رک: جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۱۲۸ و ۴۱۰).

۴-۱-۴. اعجاز علمی

نظر میانه در اعجاز علمی قرآن این است که می توان از مسائل قطعی علوم برای

استنباط عمیق ترایات قرآن استفاده کرد. عده‌ای از مفسران معاصر به اعجاز علمی قرآن پرداخته اند که می‌توان به (رک: قمی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۷۰، صافی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۵۷، عروسی حویزی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۳۶۵، شریعتی، ۱۳۴۶، ج ۱، ص ۱۱، صادقی، ۱۴۰۶، ج ۲۹، ص ۳۴۱) اشاره کرد؛ همراستای این بحث برخی در تفسیر آیه شریفه (رک: رعد / ۲) می‌گویند: یعنی آسمان را بدون ستونهای قابل دیدن بنا کرده است که از وجود قوه جاذبه ودافعه بین کرات خبر می‌دهد و قرآن کریم از این قانون در حدود هزار سال پیش پرده برداشته است. (رک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۱۱۰). عقیده برخی دیگر از علما این است که قرآن در دوران جاهلیت، مطالب علمی شگفت‌آوری ارائه نموده که اعجاب مردم آن دوران را برانگیخته است. (نک: خویی، ۱۴۰۱، ص ۹۱).

۴-۱-۵. جامعیت قرآن

در باب جامعیت روایات فراوانی (رک: کوفی، ۱۴۱۰، ص ۶۸؛ رک: بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳۰). وجود دارد؛ لذا اندیشمندان معتقدند: قرآن نسبت به کتب پیشینیان و مطالب آن جامعیت دارد، چرا که خداوند اسرار صد کتاب نازل شده از آسمان را در چهار کتاب نهاد و آن تورات، انجیل، زبور و قرآن است و آنگاه علوم این چهار کتاب را در یکی قرار داد و آن قرآن کریم است». (رک: رازی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۷). بنابراین صاحب‌نظران بر این باورند که قرآن همه مطالب اخلاقی، فلسفی، سیاسی، اجتماعی و هر چیز دیگری که انسانها به آن نیاز دارند، بیان نموده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۶۲)

۴-۲. بررسی تطبیقی مولفه‌های اعجاز محتوایی با تاکید بر نگاه اهل سنت

در اینجا نیز جهت شروع بحث، برخی از برجسته‌ترین مولفه‌های اعجاز محتوایی مورد اتفاق اندیشمندان اهل سنت مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۲-۱. اختلاف ناپذیری

در قرن چهارم جصاص در ذیل آیه ۸۲ نساء به بحث اختلاف ناپذیری قرآن اشاره می‌کند. و اختلاف را سه گونه می‌داند (رک: جصاص، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۱۸۲). از دید فخر رازی یکی از وجوه مهم اعجاز همان تهی بودن آن از اختلاف است. (رک: فخر رازی، ۱۹۸۹،

ص ۸۷). پایه‌های استدلال به آیه ۸۲ نساء از دید علما چنین است: هیچ دانشمندی کلام طولانی نمی‌گوید جز اینکه در آن اختلاف فراوانی قابل مشاهده است، خواه این اختلاف در وصف باشد و خواه در الفاظ و خواه این اختلاف تناقض در معنا را برساند. (رک: ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۷۲۶). بحث اختلاف ناپذیری قرآن در دوره متأخران اهل سنت در آثار مفسرانی چون (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۴۰) دیده می‌شود. در دوره معاصر نیز برخی معتقدند میان اجزاء سوره‌های قرآن، همخوانی و هماهنگی ویژه‌ای وجود دارد. (رک: سید قطب، ۱۴۰۸، ص ۵۳).

۴-۲-۲. اخبار از غیب

اکثر متفکران اهل سنت اخبار از غیب را نیز در کنار سایر وجوه قرآن مطرح کرده است. (رافعی، ۱۳۹۳، ص ۱۴۴). این وجه از اعجاز درسیر زمانی دوره متقدمان، مورد قبول برخی از دانشمندان قرار گرفته است. (رک: خلف الله، ۱۹۷۶، ص ۲۳؛ رک: باقلانی، ۱۴۰۶، ص ۵۷). بحث اخبار از غیب در دوره متأخران شتاب بیشتری گرفته و در آثار دانشمندانی چون (رک: بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۷۵؛ ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۱۷۳؛ سیوطی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۸۰) یافت می‌شود. یکی از وجوه اعجاز از نظر زمخشری اخبار از غیب است. وی در تفسیر آیه (هود/۱۴) می‌گوید «یعنی با آنچه که جز خداوند از آن آگاه نیست یعنی خبرهای غیبی که بشر هیچ راهی به آن ندارد، همراه است.» (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۶۲؛ رک: قرطبی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۵۴).

۴-۲-۳. جامعیت قرآن

عده‌ای دیدگاهشان بر جامعیت مطلق قرآن است و معتقدند در قرآن هر چیزی که بشود به آن درک و فهم پیدا نمود، قابل دیدن است، البته ممکن است عقل ما در شناخت پاره‌ای از آن امور ناتوان باشد. (رک: سیوطی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۲۷۵). برخی دیگر بر این باورند اگر مطالبی از علوم مختلف در قرآن آمده، فقط وجه تربیتی و هدایتی آن مدنظر است. (رک: ذهبی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۴۹۸). پس در جامعیت قرآن تردیدی وجود ندارد؛ و اینکه قرآن خود را تَبَیَانًا لِّکُلِّ شَیْءٍ (نحل، آیه ۸۹) معرفی نموده است، جامعیت هر چیزی را بر اساس هدف آن باید مد نظر داشت.

۴-۲-۴. بواطن و مضامین عالی

وجود باطن مورد اتفاق مفسران اهل سنت است. (رک: طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۱۱۵، آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۷). اصل وجود باطن برای قرآن مجید مورد اتفاق مفسران اهل سنت است. البته در مفهوم باطن اختلافاتی بین آنها وجود دارد. (نک: زرکشی، ۱۹۵۷، ج ۲، ص ۱۶۹). برخی مفهوم باطن را برداشت و فهمیدن (بغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۳۵). اندرز و موعظه (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۲۲)، یارم‌وراز (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۷) تلقی نموده‌اند.

۴-۲-۵. اعجاز علمی

در زمینه اعجاز علمی قرآن عده‌ای از مفسران اهل سنت (رک: زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۶۲۸، فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۲، ص ۱۶۳، ابو حجر، ۲۰۰۱، ص ۳۸۰، طنطاوی، ۱۳۵۶، ج ۸، ص ۱۳۰، رشید رضا، ۱۹۹۰، ج ۷، ص ۳۹۵) مطالبی دارند که برخی دیدگاهشان این است: قرآن به واسطه دربرگرفتن امور دقیق و ظریف علمی معجزه است. (رک: ابوالسعود، ۲۰۰۱، مقدمه) و برخی دیگر بر این باورند که قرآن کریم به علم و رشد آن نزد همه و بخصوص مسلمانان اهمیت ممتازی قائل است. قرآن به دنبال اثبات عجائب خلقت و علوم آن است تا مسلمانان را به آگاهی از حقایق معانی قرآن رهنمون سازد. (رک: طنطاوی، ۱۳۵۶، ج ۲، ص ۴۳).

وجوه اشتراک و افتراق دیدگاههای فریقین

در تحلیل و بررسی نظرات مفسران شیعه و سنی می‌توان اظهار داشت بیشتر تمرکز متقدمان بر فصاحت و بلاغت قرآن استوار بوده است که این مسئله در گذر زمان و به صورت تدریجی به سمت اعجاز محتوایی کشیده شده است. اعجاز محتوایی قرآن از منظر دانشمندان قرون اولیه (اتا ۵) موضوع ارزشمندی از حیث توجه و خلق اثر و اظهار نظر در این زمینه نبود، علتش این است که از نظر متقدمان مهم‌ترین نوع از اعجاز همان مباحث ادبی بود. پس طبیعی است در چنین زمانی نه خبری از نقدهای محتوایی به قرآن باشد و نه اثری از مغرضان و ایرادات فراوان آنان به ساحت مقدس قرآن کریم و بخصوص محتوای آن، بنابراین بیشتر وقت آنها به فصاحت و بلاغت قرآن مصروف شد. زیرا آنها

تخصص ویژه ای در این کار داشتند و درک آنها نسبت به این وجه از اعجاز بیشتر از سایر وجوه بود. البته در خلال سخنان آن ها مطالبی از اعجاز محتوایی هم و لو اندک دیده می شود. در دوره متأخران (قرن ۶ تا ۱۴) نظرات و دیدگاهها درباره اعجاز محتوایی قرآن، بیشتر شد و مفسران این دوره رشد فزاینده ای در این خصوص نسبت به هم کیشان خود در دوره متقدمان داشتند. و دلیل آن این بود که مسلمانان تدریجا از راه و روش راستین فاصله گرفته و بدعت های مختلف به منصف ظهور رسید، ضمن اینکه در این دوران خرافات بنی اسرائیل و جعل احادیث هم به مشکلات مسلمانان اضافه شد طوری که حق از باطل قابل شناسایی نبود، بنابراین با وجود مسائلی که مطرح شد، سمت و سوی گرایشها به سوی مطالب محتوایی قرآن چرخش پیدا کرد. اما در دوران معاصر مسئله کاملاً متفاوت است و توجه مفسران به اعجاز محتوایی قرآن به حداکثر رسیده است. دلیل آن این است که در این عصر، انتقادات معاندان نسبت به ساحت قرآن کریم بیشتر از هر دوره ای دیگر بوده است، شبهات متعدد مستشرقان درباره محتوای قرآن و ادعای تناقض مطالب آن در عصر حاضر، گویای این مطلب است، لذا کنکاش درباره اعجاز محتوایی در دوران کنونی به دلیل تاثیر ویژه آن در آشکار ساختن معارف قرآن، غنی شدن موضوعات قرآن، نقد اشکالات منتقدان و دفاع از حرمت قرآن در برابر غرض ورزان، افزون تر از قبل شده است. ضمناً مزیت توجه به جنبه محتوایی قرآن کریم به اثبات رسیدن ابهت آن نزد ملیت ها و گروه های مختلف بشری است و عیب توجه انحصاری به جنبه های ادبی و بخصوص فصاحت و بلاغت قرآن این است که فقط عرب زبانان آن را درک کرده و سایر ملت ها از درک معجزه بودن قرآن محروم خواهند شد. در رابطه با نقاط اشتراك و افتراق دیدگاه های فریقین می توان اظهار داشت که دانشمندان شیعه و سنی در بیان اختلاف ناپذیری، اخبار از غیب، جامعیت قرآن، اعجاز علمی و بطون قرآن اختلاف چندانی ندارند و عمده اختلاف به شدت و ضعف توجه به این مولفه ها می باشد که توجه اهل سنت در قرون اولیه به این مولفه ها بیشتر بوده ولی در دوران معاصر دانشمندان شیعه بسیار پررنگ تر از اهل سنت به مولفه های مذکور توجه نشان داده اند، اما در بطون قرآن مساله متفاوت است و هر دو فریق

برای اثبات وجود بطون قرآن به بعضی از آیات قرآن (رک: نحل ۴۹، یوسف ۱۱۱) استناد کرده‌اند. (رک: رجبی، ۱۳۹۶، ص ۲۵۴؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۷). از نظر هر دو وجود بطون برای قرآن امری مسلم است. در منابع شیعی (رک: عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۸۶) و اهل سنت (رک: طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۲) روایاتی است که دال بر وجود بطون برای آیات قرآن است. تفاوت در اینجا است که در روایات اهل سنت برخلاف شیعه، توضیحی درباره «بطون قرآن» از پیامبر اکرم (ص) یا صحابه دیده نمی‌شود به جز یک مورد از ابن عباس که می‌گوید: «... بطن قرآن، تأویل آن و ظهران، تلاوت است». (رک: سیوطی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۵۰). در بررسی تطبیقی دیدگاه‌های فریقین نقاطی مشترکی در معنای بطون دیده می‌شود. از جمله: الف) به معنای مراتب تنزیلی قرآن از مبدأ اعلی تا عالم طبیعت. (رک: خمینی، ۱۳۷۲، ص ۱۸۱). ب) بطن به معنای تأویل (رک: معرفت، ۱۴۲۸، ج ۳، ص ۲۸، شاطبی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۳۹۸). ج) وجود بطون برای تمام آیات. (رک: نجارزادگان، ۱۳۸۳، ص ۶۱). تفاوت شیعه با اهل سنت در این است که: تشیع بر این باور است تنها مرجع حقیقی برای دفع شبهات معصومان هستند و آنها عالم به قرآن هستند. (رک: همان، ص ۶۰). نظر شیعه در اینجا به عقل نزدیک تر است. نکته دیگر اینکه ابن تیمیه وجود بطون برای قرآن را منکر است و معتقد است هیچ کس از اهل علم چنین چیزی نیاورده است. (رک: فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۴۱). در حالیکه ذهبی در این باره می‌نویسد: «امامیه می‌گویند: قرآن ظاهری و باطنی دارد، این حقیقتی است که مانیزان را می‌پذیریم چون نزد ما روایات صحیح در این باره وجود دارد ... نهایت آنکه امامیه بر حد این روایات متوقف نشده و گفته‌اند قرآن ۷۷ بطن دارد». (ذهبی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۸).

نتیجه‌گیری

یکی از طرق اثبات حق بودن قرآن کریم، تحقیق در وجوه اعجاز و از جمله اعجاز محتوایی آن است؛ بدین سبب، در این نوشتار اعجاز محتوایی قرآن از دیدگاه مفسران شیعه و سنی مورد مورد بررسی تطبیقی قرار گرفت و معلوم شد؛ مفهوم اعجاز محتوایی در قرن اول از جانب امام علی (ع) مطرح و در قرون بعد شکل بهتری و کامل‌تری به خود گرفته،

طوری که در دوره معاصر کمتر مفسری را می توان یافت که موضوع اعجاز محتوایی را در تفاسیر مطرح نکرده باشد. تفاوتی که میان تفاسیر اهل سنت و شیعه وجود دارد به شدت و ضعف توجه به این نوع اعجاز در طی دوران مختلف برمی گردد که در قرون اولیه توجه مفسران اهل سنت به این نوع اعجاز بیشتر بوده است. این امر به خاطر این بوده که اهل سنت بیشتر و زودتر از شیعه با غرب ارتباط داشته است، از همین رو مسائل نو و شبهات مربوط به قرآن ابتدا در جوامع اهل سنت مطرح شده و لذا آن ها در مقام پاسخ گویی، مطالب مربوط به اعجاز محتوایی را مطرح کرده اند. اما در دوران معاصر، مفسران شیعه، گوی سبقت را در این زمینه ربوده اند و غالب نظریه پردازی ها از جانب آنها صورت گرفته است. از مهم ترین مولفه های اعجاز محتوایی از دید فریقین، اخبار از غیب، اختلاف ناپذیری، اعجاز علمی، معارف قرآن و جامعیت قرآن است. سیر تطور توجه به اعجاز محتوایی را می توان در میان مفسران فریقین بدین صورت تشریح نمود که در دوره متقدمان کمتر به اعجاز محتوایی پرداخته شده است و دلیل آن این است که آنها بیشتر تمرکزشان بر فصاحت و بلاغت قرآن بود. اما در دوره متاخران به دلیل گسترش احادیث جعلی که به تبع آن حق از باطل قابل شناسایی نبود، گرایشها به سمت اعجاز محتوایی بیشتر از گذشته شد و در دوره معاصر نیز، به دلیل شبهات متعددی که برخی از منتقدان نسبت به ساحت مقدس قرآن کریم داشته اند و در تکاپو بوده اند قرآن را کتابی پراز ایراد معرفی نمایند، پرداختن به اعجاز محتوایی به دلیل تاثیر آن در آشکار ساختن معارف قرآن و نقد اشکالات منتقدان به جنبه حداکثری رسیده است. لذا از مجموع این سخن ها این نتایج روشن می شود که:

۱- در دوره متقدمان وجه شاخص و ملموس اعجاز همان جنبه های ادبی بود و خبری از نقدهای محتوایی به قرآن نبود، طبیعی است ضرورتی احساس نمی شد که به اعجاز محتوایی پردازند، بنابراین بیشتر همتشان پرداختن به فصاحت و بلاغت قرآن به عنوان وجهی از اعجاز بود.

۲- اندیشه اعجاز محتوایی برخلاف قرون نخست در قرن های بعد و بخصوص در دوران معاصر به طور ویژه مورد توجه قرار گرفته است.

- ۳- از جمله شاخصه‌های اعجاز محتوایی در دوران متقدمان، اخبار از غیب، شکوه معانی و جامعیت علمی است.
- ۴- از جمله شاخصه‌های اعجاز محتوایی در دوران متاخران، اختلاف ناپذیری، اخبار از غیب و محتوا، معانی و معارف دینی است.
- ۵- از جمله شاخصه‌های اعجاز محتوایی در دوران معاصر، اعجاز هنری، علمی، معانی بلند عرفانی، علوم و معارف قرآن، جامعیت احکام اسلامی و استواری مطالب قرآن است.
- ۶- توجه به اعجاز محتوایی و اخبار به غیب ابتدا در تفاسیر اهل سنت مطرح شده و بعد از آن در میان مفسران شیعه مطرح شده است.
- ۷- میان تفاسیر اهل سنت و شیعه تفاوت اساسی در بحث اعجاز محتوایی قرآن وجود ندارد. عمده تفاوت در پیشگامی به بحث اعجاز محتوایی در اهل سنت برمی‌گردد.

فهرست منابع

- قرآن کریم، ترجمه حسین انصاریان. (۱۳۹۰). تهران: انتشارات تلاوت وابسته به سازمان دارالقرآن الکریم.
- سید رضی، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی. (۱۳۸۲). قم، موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین علیه السلام.
- ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۸۵ق). علل الشرایع، عراق، المكتبة الداوری
- ابن جزى، محمد بن احمد. (۱۴۱۶). تفسیر التسهیل لعلوم التنزیل. تحقیق: عبدالله خالدی. بیروت: دار الازرقم بن ابی الازرقم.
- ابن عطیه، عبدالحق. (۱۴۲۲). تفسیر المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد. (بی تا). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتبه الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع.
- ابوالسعود، محمد. (۱۹۲۸). تفسیر ارشاد السلیم الی مزیای القرآن الکریم. قاهره: المطبعة المصریه
- ابوحجر، احمد عمر، (۲۰۰۱)، التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان، بیروت: دارالمدار الاسلامی
- ابوحیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰). تفسیر البحر المحیط فی التفسیر. تحقیق: صدقی محمد جمیل. بیروت: دارالفکر
- آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. تحقیق: علی عبدالباری عطیه. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵). تفسیر روح المعانی. بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- باقلانی، ابوبکر. (۱۴۰۶). اعجاز القرآن. بیروت: موسسه الکتب الثقافیه

- بحرانی، هاشم. (۱۴۱۵). تفسیر البرهان فی تفسیر القرآن. قم: موسسه البعثة، مرکز الطباعة والنشر.
- بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰). معالم التنزیل. بیروت: دار احیاء التراث العربی
- بلاغی، محمد جواد. (۱۴۲۰). تفسیر آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن. قم: بنیاد بعثت.
- بیضاوی، عبد الله بن عمر. (۱۴۱۸). تفسیر أنوار التنزیل و أسرار التأویل. تحقیق: محمد عبد الرحمن المرعشلی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵). تفسیر احکام القرآن. تحقیق: محمد صادق قمحاوی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جعفری، یعقوب. (۱۳۷۶). تفسیر کوثر، قم، موسسه انتشارات هجرت.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۸). تفسیر تسنیم، قم، مرکزین المللی نشر اسراء،
- خلف الله محمد و محمد زغلول. (۱۹۷۶). ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن للرمانی والخطابی والجرجانی فی الدراسات القرآنیة والنقد الادبی، قاهره، دارالمعارف.
- خمینی، روح الله، آداب الصلاة، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۲ ش.
- خویی، ابوالقاسم. (۱۴۰۱). البیان فی تفسیر القرآن. بی جا: انوار الهدی.
- ذهبی، محمد حسین. (۱۳۸۱). التفسیر والمفسرون. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- رازی، ابوالفتح. (۱۳۷۱). تفسیر روض الجنان و روح الجنان، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۶). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالعلم.
- رافعی، مصطفی صادق. (۱۳۹۳). اعجاز القرآن و البلاغة النبویه. بیروت: دارالكتاب العربی.
- راوندی، سعید بن هبه الله، الخرائج والجرائح، موسسه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، ۱۴۰۹ ق.
- رجبی، محمود. (۱۳۹۶). روش شناسی تفسیر قرآن، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- رشیدرضا، محمد. (۱۹۹۰). تفسیر المنار. مصر: الهیئه المصریه العامه للكتاب.
- رضایی اصفهانی، محمد علی. (۱۳۸۱). پژوهشی در اعجاز علمی قرآن. رشت: انتشارات پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن.
- زرقانی، محمد عبد العظیم، (۱۳۸۵). مناهل العرفان فی علوم القرآن، ترجمه محسن آرمین،
- زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله. (۱۹۵۷). البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دار احیاء الكتب العربیه.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). تفسیر الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. بیروت: دارالکتب العربی.
- سیوطی، جلال الدین. (۱۴۲۱). الاتقان فی علوم القرآن. بیروت: دارالكتاب العربی.
- سیوطی، جلال الدین، (۱۴۱۴ ق). تفسیر الدر المنثور، بیروت: دارالفکر.
- شاطبی، ابن موسی، (۱۴۱۷ ق)، موافقات، عربستان، دار ابن عفان
- شریعتی، محمد تقی. (۱۳۴۶). تفسیر نوین. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن، (۱۴۰۶)، تهران: نشر فرهنگ اسلامی
- طالقانی، سید محمود. (۱۳۸۹). تفسیر پرتوی از قرآن. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

- طباطبایی، محمد حسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه
- طبرسی، فضل بن حسن. (بی تا). تفسیر مجمع البیان لعلوم القرآن. بیروت: دار المعرفه. ۶۶
- طبری، ابن جریر، (۱۴۱۲ق). تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالفکر.
- طنطاوی جوهری، (۱۳۵۶ ش). الجواهر فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). تفسیر التبیان فی تفسیر القرآن. تحقیق: احمد قصیر عاملی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، قم، مطبعه العلمیه، ۱۳۸۳ق.
- عیاشی، محمد بن مسعود، (۱۳۸۰ق). تفسیر العیاشی، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). تفسیر کبیر. تهران: دارالکتب العلمیه. ۷۶. فیض کاشانی، ۵۷.
- محمد بن شاه مرتضی. (۱۴۱۸). تفسیر صافی. تهران: مکتبه الصدر.
- قاسمی، محمد جمال الدین. (۱۴۱۸). تفسیر قاسمی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قرطبی، محمد. (۱۴۰۸). تفسیر الجامع لاحکام القرآن. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قطب، سید، (۱۴۰۸)، تفسیر فی ضلال القرآن، بیروت: نشر دار الشروق.
- قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴)، تفسیر قمی، قم: نشر دارالکتاب.
- کمالی دزفولی، علی. (۱۳۷۰). شناخت قرآن. تهران: نشر اسوه.
- کوفی، فرات، (۱۴۱۰). تفسیر فرات، تهران: موسسه الطبع والنشر.
- معرفت، محمد هادی. (۱۳۹۱). علوم قرآنی. قم: موسسه فرهنگی تمهید.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۳). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نجارزادگان، فتح الله، (۱۳۸۳). تفسیر تطبیقی، قم. مرکز جهانی علوم اسلامی.
- همو، الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد، تهران، مکتبه جامع چهل ستون، ۱۴۰۰ق.